

Bobryk, Adam

Wpływ Atanazego Brzeskiego na kształtowanie się postaw prawosławnych wobec ruchu unijnego

Szkice Podlaskie 11, 5-14

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Adam Bobryk
Instytut Nauk Społecznych Akademii Podlaskiej

***Wpływ Atanazego Brzeskiego na kształtowanie się postaw
 prawosławnych wobec ruchu unijnego***

Niezwykle kontrowersyjne we wzajemnych relacjach katolików i prawosławnych jest zagadnienie unii brzeskiej. Pomimo upływu ponad 400 lat od jej zawarcia budzi ona nadal żywe emocje. Dotyczy to nie tylko jej zawiazania, ale także praktycznego funkcjonowania, a następnie likwidacji w zaborze rosyjskim (1875 rok).

Już samo jej zawiazanie nie obyło się bez sporów. W wyniku kilkuletnich negocjacji części hierarchów prawosławnych z katolickimi, przy udziale przedstawicieli króla Zygmunta III Wazy, papież Klemens VIII wydał bullę „Magnus Dominus et laudabilis” oraz „Decet Romanum Pontificem”. W dokumentach tych zagwarantował prawosławnym, którzy przyjmą dogmaty katolickie i uznają papieża za głowę Kościoła, zachowanie dotychczasowej liturgii, kalendarza juliańskiego i własnej hierarchii. W dniach 6 – 10 października 1596 r. w Brześciu odbył się synod, na którym m.in. metropolita kijowski Michał Rahoza i 5 władków – wołodzimierski – Hipacy Pocij, łucki – Cyryl Terlecki, połocki – Hermogen, piński – Jan Hohoł, chełmski – Dionizy Zbirujski, złożyli wyznanie wiary oraz obiedencję papieżowi, ogłaszając uroczyste unię. Wydany z tej okazji dokument był stosunkowo krótki, gdyż wszelkie kwestie szczegółowe zostały rozstrzygnięte rok wcześniej w Rzymie podczas pobytu delegacji tych prawosławnych, którzy dążyli do zjednoczenia z Kościołem katolickim. Unia brzeska stanowiła więc niejako ratyfikację tych uzgodnień¹.

W tym samym czasie obradował drugi synod gromadzący przeciwników tego aktu. Uczestniczyli w nim m.in. książę Konstanty (Bazyli) Ostrogski oraz władcy: Gedeon Bałaban i Michał Kopysteński. Nie uznali oni procesu zjednoczeniowego i opowiedzieli się za zachowaniem dotychczasowej odrębności. W efekcie nastąpił w Polsce rozpad Kościoła wschodniego na dwie odrębne części – unicką mającą opiekę królewską i prawosławną pozbawioną przywilejów.

Po utracie przez Polskę niepodległości sytuacja w tym zakresie uległa całkowitej zmianie. Pozbawiono przywilejów unitów i poddano ich różnym formom nacisku, na różny zaś sposób ułatwiano działalność Cerkwi prawosławnej. Reminiscencje tych wydarzeń miały swój dalszy ciąg w okresie II Rzeczypospolitej i do dzisiejszego dnia funkcjonują w świadomości publicznej².

¹ O. Halecki, *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, t. II, Lublin 1997, s. 257.

² Szerzej zob. W. Chotkowski, *Dzieje zniweczenia świętej Unii na Białorusi i Litwie*

Jak stwierdza badacz katolicki Ludomir Bieńkowski „Przy zawarciu unii pominięto wiele istotnych czynników gwarantujących jej powodzenie: nie liczono się z opinią ludności, nie pozyskano wszystkich biskupów prawosławnych i wybitniejszych świeckich; nadto niedopuszczenie biskupów unickich do senatu polskiego spowodowało, że od samego początku napotymano wiele przeszkód w realizacji wielu postanowień unii brzeskiej. Choć nie objęła ona całego Kościoła wschodniego, była największą i najważniejszą po unii florenckiej próbą odbudowania jedności w Kościele”³.

Należy zwrócić także uwagę na element, który jest bardzo rzadko poruszany w publicystyce. Unia nie miała na celu wyłącznie dzieła zjednoczenia podzielonego od 1054 r. świata chrześcijan. Istotne również były motywy polityczne. Chodziło o silniejsze związanie z Polską i kulturą zachodnią wyznawców obrządku wschodniego. Odczuwano bowiem pewne zagrożenie ze strony prawosławnej Rosji. Obawy dotyczące możliwości oddziaływania tego państwa na obywateli polskich wyznania wschodniego zwiększyły się po utworzeniu w 1589 r. patriarchatu moskiewskiego. Kanoniczna bliskość tradycji cerkiewnej, wzrost znaczenia Moskwy jako centrum życia religijnego i potęga państwa rosyjskiego powodowały niepokoje dotyczące możliwości większego oddziaływania Rosji na terytorium Polski⁴.

Według opinii Bartłomieja I, patriarchy ekumenicznego Konstantynopola, powstanie Kościoła unickiego było działaniem wymierzonym przeciwko prawosławiu⁵. Jeszcze bardziej radykalny pogląd przedstawił polski prawosławny historyk, Mikołaj Hajduk stwierdzając, że działania unijne nie przyniosły jedności chrześcijańskiej ani pokoju, lecz powstało „agresywne trzecie wyznanie, którego celem było zwalczanie prawosławia”⁶. Zaznaczył

w świetle pamiątek Siemaszki, Kraków 1898; *Unici: wspomnienia z dziejów męczeństwa*, zeb. H. Mościcki, Warszawa 1918; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia*, Warszawa 1983; R. Soszyński, *400-lecie Unii Brzeskiej 1596-1996*, Marki-Struga k. Warszawy 1996; *400-lecie Unii Brzeskiej. Tło polityczne, skutki społeczne i kulturowe*, red. A. J. Zakrzewski i J. Fałowski, Częstochowa 1996; С. Сяльверстава, *Нацыянальна-рэлігійная палітыка і змены ў нацыянальнай і канфесійнай самасвядомасці насельніцтва Беларусі ў XIX стагоддзі*, [w:] *Trudna tożsamość. Problemy narodowościowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku*, red. J. Lewandowski, Lublin 1996, s. 37-44; Abel, *Pozostała nas tu mikroskopijna częśćka* (wywiad przeprowadzony przez M. Bołtryka), „Przegląd Prawosławny”, lipiec 1998; *Канфесіі на Беларусі (канец XVIII–XX ст.)*, навук. ред. У. І. Навіцкі, Мінск 1998; С. А. Падокшын, *Іпацый Пацэй царкоўны дзеляч, мысліцель, пісьменнік на пераломе культурна-гістарычных эпох*, Мінск 2001; J. Ważniewska, *Miejsce Kościoła greckokatolickiego w kulturze i tradycji chrześcijańskiej*, [w:] *Kultura narodowa i Kościół katolicki w Tysiącleciu Państwa Polskiego*, red. W. Ważniewski, Siedlce 2003, s. 217-243.

³ *Encyklopedia katolicka*, t. II, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszuk, Z. Sułowski, Lublin 1985, s. 1128.

⁴ A. Mironowicz, *Wokół sporu o przyczynę unii brzeskiej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 2(4) 1995, s. 32.

⁵ O. Clément, *...Prawda was wyzwoli. Rozmowy z Patriarchą ekumenicznym Bartłomiejem I*, Warszawa 1998, s. 184.

⁶ M. Hajduk, *Unia brzeska 1596*, Białystok 1995, s. 44.

on jednocześnie, że dla wybitnych działaczy prawosławnych nie były obce idee zjednoczenia Cerkwi i Kościoła. Oczekiwano jednak zachowania wszelkich kanonów wiary oraz liturgiki i obrzędowości. Jak pisze Hajduk „Chodziło bowiem o zaprzestanie gorszącego społeczeństwo, a przez to niekorzystnego dla dobra Rzeczypospolitej i obu konfesji, wzajemnego zwalczania się oraz o podniesienie prestiżu Cerkwi i duchowieństwa prawosławnego”⁷. Wypadki historyczne doprowadziły jednak do bardzo głębokiego podziału wśród wschodnich chrześcijan. Powstało wiele sporów i wzajemnych roszczeń. Obydwie strony poniosły pewne ofiary. Przykłady trwania w wierze, nieulegania konwersji na unię, czy też na prawosławie były bardzo często propagowane dla zachowania odrębności. Wyłonili się ludzie, których działania, niezależnie od piastowanej funkcji, miały szczególny wpływ na postawy swych współwyznawców. Jedną z najważniejszych takich postaci dla prawosławnych był i jest prepodobnomuczenik Atanazy Brzeski. Jego kult ma specyficzny charakter i w dużej mierze wynika ze stosunku do unii oraz jej następstw.

Życie Atanazego Brzeskiego, pomimo kultu, który otacza jego osobę, nie jest szczegółowo znane. Wiadomo, iż urodził się w latach 1595 - 1600. Jego ojciec prawdopodobnie był zubożałym szlachcicem lub miejskim rzemieślnikiem. Nieznane jest miejsce urodzin świętego ani jego bliższe dane osobowe. Używał on czasami w swoich zapiskach w odniesieniu do siebie określenia Filipowicz. Nie wiadomo jednak, czy to było nazwisko, czy też imię ojca (otczestwo)⁸. Co prawda Antoni Mironowicz podaje, iż Atanazy urodził się w Wilnie w 1597 roku⁹, a Henryk Paprocki wskazując tę samą datę urodzin twierdzi jednak, że przyszedł on na świat w Brzesku¹⁰. Powyższe stwierdzenia oparte są jednak tylko na pewnych przypuszczeniach i nie zostały w pełni udokumentowane. Wiadomo, iż Atanazy Brzeski ukończył jedną z brackich szkół i jezuickie kolegium w Wilnie. Następnie pracował jako wychowawca oraz nauczyciel w domach prawosławnej i katolickiej szlachty. W 1620 r. na swój dwór zaprosił go hetman Lew Sapieha, kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przebywał tam przez 7 lat, po czym wstąpił do monasteru Świętego Ducha w Wilnie i przyjął postrig od namiestnika Józefa Bobrykowicza¹¹.

Posłuszanie przeszedł w Kutiejńskim monasterze pod Orszą. Po tym przebywał w Mieźgorskim monasterze niedaleko Kijowa, a następnie po-

⁷ Tamże, s. 35.

⁸ *Житие и Акафист Преподобномученика Афанасия игумена Брестского*, Брест 1994, s. 5.

⁹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 122.

¹⁰ H. Paprocki, *Święci w polskim Kościele prawosławnym*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 159. Wcześniej Henryk Paprocki, przygotowując hasło do encyklopedii, podawał też inną datę urodzin, wskazując na 1592 rok. *Encyklopedia katolicka*, t. I, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1985, s. 1026.

¹¹ *Житие и Акафист...*, s. 5-6.

wrócił w 1632 r. do Wilna. Został wtedy wyświęcony na hieromniha i mianowany namiestnikiem monasteru Dubowskiego. W cztery lata później ośrodek ten został przejęty przez jezuitów i mnisi prawosławni opuścili go, udając się do monasteru Kupiatyckiego¹². Tam Atanazy położył duże zasługi dla rozpowszechnienia kultu ikony Matki Bożej Kupiatyckiej. Zgromadził także znaczące środki na odnowienie cerkwi. W tym celu, pomimo wielorakich przeciwności, udał się w 1638 r. do Moskwy, gdzie dzieło to wsparł również car Michał Fiedorowicz Romanow¹³. Według niektórych przekazów Atanazy wzywał jednocześnie cara do wojny z Polską¹⁴. Nie miało to podłoża narodowościowego, lecz oparte było na stosunku do unii brzeskiej, która wspierana była przez państwo polskie, co wzbudzało poważne rozdrażnienie wśród prawosławnych.

W 1640 r. został ihumenem monasteru św. Symeona Stołpnika w Brześciu. W mieście tym, będącym symbolem unii między obrządkiem zachodnim i wschodnim, były odczuwalne wyraźne konflikty na tle wyznaniowym. Jak stwierdzono na stronie internetowej diecezji lubelsko-chełmskiej „Od pierwszych dni swego pobytu w tym mieście, niezłomnie walczył o poprawę sytuacji wspólnoty prawosławnej. W swych kazaniach umacniał prawosławnych chrześcijan w mocnym i konsekwentnym wyznawaniu wiary prawosławnej. Na wszelkie sposoby starał się przyczynić do opierania się wszelkim formom prozelityzmu, jakie groziły ze strony Kościoła rzymskokatolickiego. Działań swych nie ograniczał tylko do Cerkwi, aktywny był również na arenie politycznej”¹⁵. Wykraczał on więc poza reguły życia mnisiego, polegające na odłączeniu od wszelkich ziemskich przyzwyczajęń, trosk i dążeń, które przeszkadzają w spełnieniu głównych zaleceń chrześcijaństwa – miłości do Boga i bliźniego¹⁶. Tryb życia mnichów określany jest jednocześnie jako życie nawrócenia. Wynika z tego ascetyzm, który rozumiany jest jako droga przemienienia. W monasterach realizuje się go przede wszystkim w postaci postu, nieustannej modlitwy, milczenia, samotności, ubóstwa, medytacji i prostoty życia¹⁷.

Atanazy w 1643 r. przybył do Warszawy na Sejm, gdzie otrzymał od króla Władysława IV przywilej potwierdzający prawa brzeskiego bractwa cerkiewnego oraz zezwalający na wnoszenie nowych obiektów do potrzeb kultowych. Dokument ten jednak nie został zatwierdzony przez kanclerza Albrechta Radziwiła i podkanclerza Triznę. Uzasadniali oni ten fakt obawą przed rozwojem obrządku wschodniego. Atanazy wystąpił więc w Sejmie z oficjalną skargą postulując „żeby prawdziwa wiara grecka w sposób zasadniczy była uspokojona, a przekłeta unia zniszczona i w pył obrócona”. Gro-

¹² *Akafist Swiatomu Prepodobnomuczeniku Afanasiju ihumenu Brestskomu*, Lublin 1996, s. 47.

¹³ P. Chomik, *Kupiatycka ikona Matki Bożej*, „Cerkiewny Wiestnik”, nr 4/2002, s. 25-26.

¹⁴ J. B., *Nieco o Atanazym Brzeskim*, „Oriens”, r. VI, 1938, s. 86-87.

¹⁵ http://www.lublin.cerkiew.pl/zywot_sw_atanazego.htm

¹⁶ X. (Просторов), *Православие для всех*, Кострома 2000, s. 124-125.

¹⁷ G. Kuprianowicz, K. Leśniewski, *Monaster św. Onufrego w Jabłecznej*, Jabłeczna 1995, s. 16.

ził jednocześnie królowi, że jeśli postąpi inaczej, to pozna gniew Boży¹⁸. Jak wskazuje Anna Radziukiewicz, aż trzykrotnie występował on przed królem i Wysoką Izbą w sposób nieprzejednany żądając wykorzenia unii i zaprzestania prześladowań Cerkwi prawosławnej. Za działania w tej formie, na polecenie prawosławnych hierarchów, by uspokoić władze, Atanazy został aresztowany¹⁹.

W święto Chrztu Pańskiego uciekł spod straży i ubrany tylko w kłobuk oraz mantiję biegł po ulicach Warszawy. Wchodził także do kościołów i krzyczał „Biada odszczepieńcom i niewiernym”. Jak wyjaśnia się ten fakt w oficjalnym wydawnictwie prawosławnej diecezji lubelsko - chełmskiej wstąpił on na drogę „szaleństwa z powodu Chrystusa”²⁰. Wśród kategorii świętych występuje także forma, która dopuszcza takie zachowanie. Szaleniec dla Chrystusa zwany jest w kulturze rosyjskiej „jurodiwyj” a w greckiej „salos”. Osoby takie dla dobra wiary świadomie i celowo zachowują się w sposób nieakceptowany i nieprzyjęty za poprawny oraz normalny, narażając się na różnorakie konsekwencje (np. Bazyli Moskiewski czy Ksenia z Petersburga)²¹. Człowiek doprowadza akt przemiany ducha do najdalszych granic, stając się żywym świadkiem prawdy, że królestwo Chrystusa nie jest z tego świata. Wyrzeka się on nie tylko dóbr doczesnych, ale i również tego, co inni uważają za rozsądek i równowagę umyslową. Paradoksalnie jednak ma ożywiający wpływ na swoje otoczenie, pobudzając je do działania. Często czyni to poprzez postępowanie szokujące i prowokujące²².

Za te dość niekonwencjonalne zachowanie, które miało miejsce w trakcie trwania Sejmu, sąd cerkiewny pozbawił go czasowo godności ihumena i zabronił sprawowania posługi kapłańskiej. Wysłany także został do Ławry Piecherskiej w Kijowie. Tam ponownie stanął przed sądem. Tenże po rozpatrzeniu sprawy stwierdził, iż wszystkie winy już odkupił on w czasie uwięzienia i przywrócił mu poprzednie godności. Po tym wyroku metropolita Piotr Mohyla odprawił go z powrotem do monasteru w Brześciu z zaleceniem, by na przyszłość był bardziej ostrożny i powściągliwy w sprawach cerkiewnych. Nie zaprzestał on jednak występowania przeciwko unii. Dla wielu ludzi był wzorem postępowania i kreatorem postaw w relacjach międzywyznaniowych. Jako przełożony monasteru znajdującego się w mieście leżącym przy ważnym szlaku komunikacyjnym miał w tym zakresie znacznie większe możliwości niż wielu jego współwyznawców. Wykorzystywał więc każdą okazję, by przeciwstawiać się ruchowi unijnemu. Ubocznym

¹⁸ *Жумие у АкаѢуст...*, s. 9.

¹⁹ A. Radziukiewicz, *Święci—nauczycielami i oświecicielami*, [w:] *Prawosławie w Polsce*, red. A. Radziukiewicz, Białystok 2000, s. 174.

²⁰ *Akafist Swiatomu...*, s. 51.

²¹ <http://www.cerkiew.pl/prawoslawie/katityt.php>

²² K. Ware, *Prawosławna droga*, Białystok 1999, s. 105-106. Niemniej należy zauważyć, iż tytuł „jurodiwyj” nie został przypisany Atanazemu. Znaczy to, że jego postępowanie nie wyczerpywało przesłanek stosownych do jego nadania. Zachowanie to mogło więc wynikać zarówno z potrzeby świadomego szokowania i zwrócenia uwagi bądź też było skutkiem innych czynników jak np. wyczerpania nerwowego.

skutkiem tego było podsycanie stanu wzajemnej nieprzychylności stron konfliktu.

W 1645 r. został ponownie aresztowany jako podejrzany o zdradę państwa. Z więzienia pisze suplikę do króla Władysława IV, w której ponownie żąda zlikwidowania unii. Postuluje także m.in. rozwiązanie zakonu jezuitów, zwrócenie się do pięciu wschodnich patriarchów o modlitwy w intencji zbawienia duszy króla oraz zaleca wstąpić królowi w związek małżeński z córką cara. Po pewnym czasie został wysłany pod strażą do Kijowa pod nadzór metropolity Mohyły. Po śmierci tego dostojnika w 1647 r. władca piński Atanazy Puzyna zabrał prepodobnomuczenika ponownie do monasteru w Brześciu. Rok później wybuchło powstanie kozackie pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Atanazy został aresztowany pod zarzutem pomocy kozakom. Działań takich mu nie udowodniono. Oskarżono go jednak o występowanie przeciwko unii. Do tego prepodobnomuczenik się przyznawał i swoje zdanie określające unię jako „przeklętą” podtrzymywał. Nie odstąpił on od prawosławia i w ostrych słowach określał akcję unijną. Dnia 5 września został pod Brześciem stracony²³. Śmierć ta spowodowała utwierdzenie wśród prawosławnych negatywnej opinii o ruchu unijnym.

Przyjmuje się, że chrześcijanom, którzy osiągnęli szczyt doskonałości, ich swoista świętość dawała władzę nad przyrodą. Mogli oni więc czynić rozmaite cuda. Dla ludzi wierzących ciała tych, którzy wiedli świętobliwy żywot to relikwie otoczone przedmiotem nabożnej czci. Niejednokrotnie wśród ludu wierzącego panowała opinia, iż nie ulegają one w takim samym stopniu procesom rozkładu jak innych ludzi²⁴. Ciało Atanazego zostało potajemnie wykopane 1 maja 1649 r. Jak wówczas twierdzono, pomimo wielomiesięcznego przebywania w ziemi nie uległo ono rozkładowi. Fakt zachowania ciała wbrew naturalnym procesom biologicznym spowodował początek kultu. Szczątki Atanazego złożono do grobu w głównej części monasteru św. Symeona Stołpnika w Brześciu. Przy jego mogile zaczęto odnotowywać wiele cudów. Jednakże w dniu 8 listopada 1815 roku cerkiew spłonęła. Z pogorzelniska wydobyto cząstki relikwii prepodobnomuczenika Atanazego i ponownie udostępniono je do kultu wiernych. W 1893 r. zostały one przeniesione do nowo wybudowanej cerkwi pod wezwaniem Atanazego Brzeskiego w Grodnie. Rok później jedną cząstkę relikwii przekazano do żeńskiego monasteru w Leśnej Podlaskiej. Po wybuchu I wojny światowej monaster został ewakuowany w 1915 r. w głąb Rosji, a następnie do Serbii i Francji. Tam też w miejscowości Provemont znalazła się cząstka relikwii prepodobnomuczenika Atanazego²⁵.

Święci to ci, którzy osiągnęli przebóstwienie, szczyty duchowej doskonałości. Jednocześnie swym życiem dawali dowody całkowitego oddania

²³ G. Breski (tłum. J. Charkiewicz), *Święty Atanazy Brzeski i „wasza unia”*, „Przegląd Prawosławny”, lipiec 2001; *Жумуе u Акафучм...*, s. 10-14

²⁴ A. Mień, *Sakrament Słowo Obrzęd. Prawosławna służba Boża*, Łuków 1992, s. 192.

²⁵ *Akafist Swiatomu...*, s. 54-55.

wierze, także pod groźbą śmierci²⁶. Chrześcijaństwo wschodnie przez wieki swojej aktywności wykształciło wiele kategorii świętości. Wynikają one z oceny przebiegu życia, działalności i sposobu, w jaki osoby szczególnie zasłużone dla wiary poniosły śmierć. Mogą to być np. męczennicy (muczniki), święci biskupi (swiatitieli), powszechni nauczyciele (wsielenskije ucztiteli), święci kapłani (prawiednyje) – bogobojni kapłani niebędący monachami, święci mnisi (prepodobnyje) czy też stylicy (stołpnicy) – święci, którzy, poświęcając się Bogu, spędzali życie na wysokich skalnych słupach. Niektórzy święci mogą być zaliczani do kilku kategorii. Tak więc Atanazy Brzeski to prepodobnomuczenik, czyli mnich i męczennik²⁷. Nie są bliżej znane informacje, kto i kiedy dokonał jego kanonizacji. Nic na ten temat nie wspomina się w życiorysach Atanazego Brzeskiego opublikowanych wraz z Akatystami. W „Historii kanonizacji świętych cerkwi rosyjskiej”, wydanej w 1903 r. w Moskwie, nie zaznaczono także, od jakiego czasu obchodzi się ustanowione na cześć prepodobnomuczenika święta 5 września i 20 lipca. Stwierdzono jedynie, że są one niedawnego pochodzenia²⁸. Wiadomo, że o kanonizację jego starał się Józef (Tukalski), jeszcze jako archimandryta leszczyński. On także, już będąc metropolitą kijowskim, nakazał 20 lipca 1667 r. otwarcie grobu Atanazego Brzeskiego. Potwierdzono wówczas również cudotwórcze oddziaływanie jego relikwii²⁹. Prawdopodobnie więc jego zasługą jest kanonizowanie prepodobno-muczenika Atanazego. Jak stwierdza Walentyna Tiepłowa, to właśnie Józef (Tukalski) miał 28 lipca 1667 r. wygłosić po Liturgii słowo o kanonizacji³⁰. Inną datę wskazuje Mikołaj Hajduk. Według niego kanonizacji dokonano 20 lipca 1666 roku³¹. Kwestia ta czeka więc na dokładniejsze zbadanie i szczegółowe udokumentowanie.

Kult Atanazego Brzeskiego był rozwijany szczególnie na zachodnich rubieżach Rosji Carskiej. W późniejszych latach znacznie został zmniejszony zakres tego procesu. Niejako odnowienie jego kultu w Polsce nastąpiło w 1989 r. wraz z reaktywowaniem diecezji lubelsko - chełmskiej, która przyjęła prepodobnomuczenika Atanazego na swego patrona. W 1992 r. powołane zostało lokalne Bractwo Prawosławne pw. św. Atanazego Brzeskiego. Zrzesza ono ok. 100 osób, a przewodniczącą jest Nina Wróblewska. Bractwo organizuje spotkania, sympozja poświęcone roli świeckich w życiu Cerkwi, prowadzi również działalność charytatywną. Według opinii o. Andrzeja Łosia w dużej mierze spełnia ono funkcję klubu inteligencji prawosławnej³². Praktycznie ponowny rozwój kultu Atanazego związany jest z 400 rocznicą zawarcia unii brzeskiej. Wtedy to Kościół katolicki w znaczący sposób przypominał wydarzenia związane z likwidacją obrządku

²⁶ A. Radziukiewicz, *Święci – nauczycielami...*, s. 170.

²⁷ X. (Просторов), *Православие для...*, s. 19-21;

<http://www.cerkiew.pl/prawoslawie/katityt.php>

²⁸ J. B., *Nieco o Atanazym...*, s. 86.

²⁹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 213.

³⁰ M. Bołtryk, *Święto w Brześciu*, „Przegląd Prawosławny”, październik 1998.

³¹ M. Hajduk, *Unia brzeska...*, s. 74.

³² Relacja ustna o. Andrzeja Łosia zanotowana przez autora 17 marca 2003.

unickiego. W październiku 1996 r. doprowadzono także do beatyfikacji Wincentego Lewoniuka i jego 12 Towarzyszy, poległych śmiercią męczeńską w obronie wiary unickiej w Pratulinie³³.

Z inicjatywy władzyki Abła (Popławskiego) 27 października 1996 r. w Białej Podlaskiej odbyła się uroczystość wniesienia ikony prepodobnomuczenika Atanazego Brzeskiego wraz z częścią relikwii do cerkwi Św. Braci Cyryla i Metodego. Została ona sprowadzona z Francji z błogosławieństwem JE Witalija, zwierzchnika Rosyjskiej Cerkwi Emigracyjnej oraz JE Serafima Arcybiskupa Brukseli i Zachodniej Europy. Częstkę relikwii przekazały mniszki z monasteru leśniańskiego Bogarodzicy, który po I wojnie znalazł się w Provemont³⁴. Uroczystości te odbyły się z licznym udziałem wiernych także z innych regionów Polski oraz hierarchów prawosławnych – metropolity Bazylego (Doroszkiewicza), zwierzchnika Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, władzyki Abła (Popławskiego) i władzyki wołodzimiersko - wołyńskiego i kowelskiego Symeona z Ukrainy. W tym samym czasie został przez diecezję wydany także Akatyst prepodobnomuczenika Atanazego. W wydawnictwie podkreślono, iż ukazał się on „w 400 rocznicę tragicznej w skutkach Unii Brzeskiej”. Podobne sformułowanie zostało umieszczone na symbolicznym anafiorze z napisem „Ofiarom tragicznej dla chrześcijaństwa Unii Brzeskiej” ustawionym na terenie monasteru św. Onufrego w Jabłecznej. Także w tym samym miejscu władzyka Abel (Popławski), dokonując postrigu nowego monacha, nadał mu na cześć prepodobnomuczenika, imię zakonne Atanazy (Nos).

Na terenie Polski nie ma żadnej parafii pod wezwaniem Atanazego Brzeskiego. Są natomiast dwie świątynie o mniejszej randze. Pierwsza powstała w Białej Podlaskiej w parafii Cyryla i Metodego, której proboszczem jest o. Wincenty Pugacewicz. W 1996 r. wykończono tam tzw. dolną cerkiew. Przyjęła ona opiekę Atanazego. Ikonostas i wyposażenie do niej zostało przekazane z niedoszęłego monasteru we Włodawie. Oficjalnie cerkiew została wyświęcona 25 lutego 1998 r. W niej też została umieszczona ikona z relikwią prepodobnomuczenika. Druga świątynia powstała w zabudowaniach monasteru w Jabłecznej, którego ihumenem jest o. Jerzy (Pańkowski). Jest to cerkiew reflektarzowa (trapieznaja) wyświęcona 10 listopada 1999 r.

W niektórych świątyniach prawosławnych w Polsce umieszczone zostały wizerunki Atanazego. Są one m.in. w cerkwiach Cyryla i Metodego w Białej Podlaskiej oraz dolnej cerkwi pw. Atanazego Brzeskiego, Świętej Trójcy w Siedlcach, Św. Michała Archanioła w Kodniu, Św. Jana Teologa w Kopytowiu, Św. Anny w Międzylesiu, Św. Dymitra Sołuńskiego w Janówce, Św. Apostoła Jana Teologa w Terespolu, Przemienienia Pańskiego

³³ W. Sumliński, *Beatyfikacja Unitów Podlaskich. (Relacja z białskiej pielgrzymki do Rzymu)*, „Słowo Podlasia”, 5-11 listopada 1996. Szerzej na temat likwidacji obrządku unickiego zobacz w – M. Maliszewski, G. Welik, *Unicy Podlascy. Przewodnik historyczny*, Siedlce 1992.

³⁴ Abel. Prawosławny Biskup Lubelski i Chełmski, *Biskup prawosławny zaprasza*, „Słowo Podlasia”, 22-28 października 1996.

w Grabarce, trapeznej cerkwi Atanzego Brzeskiego w Jabłecznej i cerkwi głównej pw. Św. Onufrego. Poza tą ostatnią cerkwią wszystkie ikony są pochodzenia współczesnego.

W niewielkim zakresie w cerkwiach jest czytany Akatyst poświęcony prepodobnomuczenikowi. Ma to miejsce najczęściej w dniach jemu poświęconych – 5 września i 20 lipca. Jednak w wielu świątyniach rozprowadzany jest jego wizerunek, w formie niewielkich ikonok oprawionych w ramki, bądź mniejszego formatu bez oprawy, wydanych przez monaster w Jabłecznej. Także na stronie internetowej diecezji lubelsko - chełmskiej jest umieszczony wizerunek Atanazego wraz z życiorysem. Sporadyczne są natomiast przypadki wyjazdów na Białoruś do Arkadziji, gdzie w przypuszczalnym miejscu jego śmierci znajduje się monaster pod wezwaniem prepodobnomuczenika Atanazego. Niemniej kontakty z nim podtrzymuje duchowieństwo. Przykładem tego może być obecność władzyki Abła (Popławskiego) na uroczystościach zorganizowanych przez ten monaster dla uczczenia 350. rocznicy śmierci swego patrona³⁵.

Niewątpliwie kult Atanazego Brzeskiego ma wyraźny charakter antyunijny. Zakres jego zwiększył się także po obchodach Kościoła katolickiego oddających cześć unitom, którzy polegli za wiarę. Cerkiew zaczęła więc intensywniej wskazywać na swojego świętego, który poświęcił życie za prawosławie, działając przeciwko akcji unijnej. Potwierdza to wypowiedź władzyki Abła (Popławskiego) pochodząca z 1996 r. „[...] bieżący rok jest czterystoletciem, tragicznej w skutkach dla Kościoła Prawosławnego Unii Brzeskiej. Tryumf tego jubileuszu akcentowany przez Kościół Katolicki przedstawiany jest jednostronnie. Rok 1596 to początek krwawej martyrologii Kościoła Prawosławnego, czego symbolem jest św. Atanazy Brzeski”³⁶. Podobną opinię wyrażał wówczas również o. Aleksy Andrejuk z Terespoła. Uważał on, że unia była tragedią dla narodu zamieszkującego Podlasie, natomiast przeniesienie relikwii Atanazego Brzeskiego do Białej Podlaskiej było dla niego pewną formą upamiętnienia skutków unii³⁷. Dla prawosławia jest on więc niejako symbolem strat, które poniosło to wyznanie w wyniku unii.

W odczuciu społecznym osoba Atanazego nie budzi na tym terenie gorących emocji. Może to wynikać z ograniczonego zakresu znajomości jego żywota. W wydanym w 2000 roku popularnym przewodniku po Podlasiu, Białej Podlaskiej poświęcono 14 stron. Pomimo uwzględnienia w nim działalności miejscowej parafii prawosławnej, nie wspomniano jednocześnie o relikwii prepodobnomuczenika. Dość szeroko zaś opisana jest sylwetka świętego Jozafata Kuncewicza, biskupa unickiego, współczesnego Atanazemu Brzeskiemu³⁸. Należy zauważyć, że narody, które nie miały własnej

³⁵ M. Bołtryk, *Święto w Brześciu...*

³⁶ Abel, Prawosławny Biskup Lubelski i Chełmski, *Biskup prawosławny...*

³⁷ (t), *Relikwie św. Atanazego w Białej*, „Słowo Podlasia”, 29 października-4 listopada 1996.

³⁸ T. Glinka, M. Kamiński, M. Piasecki, K. Przygoda, A. Walenciak, *Podlasie*, Warszawa

państwowości, będące politycznie, kulturowo i ekonomicznie zdominowane, jak ukraiński i białoruski, sprawę unii wiązały z kwestią kształtowania i obrony swojej tożsamości, oprócz religijnej także etniczno narodowej³⁹. Dlatego też czczenie pamięci Atanazego Brzeskiego ma nie tylko wymiar religijny, ale również i narodowościowy. Szczególnie istotne jest to dla Białorusi i Białorusinów⁴⁰. Jak stwierdza Antoni Mironowicz Atanazy jest jednym z ważniejszych męczenników będących „symbolem walki białoruskiej społeczności prawosławnej z innymi wyznaniem. [...] Kult [...] wywarł ogromny wpływ na świadomość ludności prawosławnej nie tylko na Białorusi. Stał się on popularny w Rosji i w Ukrainie, albowiem ci święci białoruscy [Atanazy, Makary (Tokarzewski) – ihumen piński i kaniowski, młodzieniec Gabriel Zabłudowski] są świadectwem problemów Cerkwi tamtego okresu”⁴¹. Kult ihumena monasteru Symeonowskiego ma sprzyjać integracji grupowej prawosławnych. Ważnym jest także kształtowanie poprzez to własnej tożsamości i odrębności. Kult ten pozytywnie wpływa na pogłębianie świadomości prawosławnej. Jednak jego negatywnym skutkiem jest kształtowanie postaw mniej skłonnych do podejmowania dialogu ekumenicznego.

2000, s. 271-284.

³⁹ M. Papierzyńska-Turek, *Wizje unii brzeskiej w świadomości historycznej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 2(6) 1996, s. 48.

⁴⁰ M. Bołtryk, *Władcyka Konstancy i brzeska diecezja*, „Przegląd Prawosławny”, październik 1998.

⁴¹ A. Mironowicz, *Święci w Kościele prawosławnym na Białorusi*, [w:] *Wilno i Kresy Północno-Wschodnie, t. I, Historia i ludzkie losy*, red. E. Feliksiak, A. Mironowicz, Białystok 1996, s. 90.